

КРИЗА И ИСТОРИЈА: Друштвена криза и историјска свест у Србији почетком 21. века

Апстракт: У раду се расправља о утицају последица југословенског и социјалистичког искуства и распада југословенске државе на стање историјске свести у Србији. Нарочито дубок траг на перцепцију и облике тумачења националне историје оставила је друштвена криза, која се јавила као последица претходног историјског периода.

Кључне речи: историјска свест, друштвена криза, историографија

У протекле две деценије (1987–2007) српско друштво прошло је кроз динамичну и драматичну развојну фазу. Једна за другом распале су се и нестале чак три државе у којима је српски народ живео током друге половине 20. века (СФРЈ, СРЈ, СЦГ). Урушена је и са историјске позорнице нестала идеолошка, реал-социјалистичка (у својој основи стаљинистичка) матрица, која не само да је оставила снажан печат на развој српског друштва током друге половине 20. века, него је и кључно утицала на специфичне међународне односе, формиране после 1945. године (Хладни рат, биполарни међународни односи), у којима је СФРЈ, а унутар ње и Србија, имала своје посебно, веома повољно политичко и економско место. Свет се током те две деценије преобратио из биполарног у латентно униполарни (упркос оптимистичким надањима и жељама истицаним по окончању Хладног рата почетком деведесетих година да би могао постати многополаран), са једном суперсилом која уређује или бар пресудно утиче на светске односе...

Србија и српске друштвене елите дуго су се у пракси међународних односа понашале као да не разумеју реалности тог новог света и новоуспостављених међународних односа. И онда је, почетком деведесетих година 20. века Србија, предвођена елитама које су добрим делом биле (или су се тако у пракси понашале) опијене митовима о властитој моћи, о богомданом првенству у војничким пословима и осећањем некаквог ексклузивног првенства у односу на суседе (и иначе у великој мери изграђеног на митовима о „трећем путу“ и

важности и моћи „несврстаних“, наслеђеним из времена Броза), по много чему безумно, без икакве подршке у међународној политици, понашајући се као да је биполарни свет још увек реалност – улетела у серију „ратова за југословенско наслеђе“, у којима је редом доживљавала тешке политичке и војне поразе (Словенија, Хрватска, Босна, Косово). Друштво је било увучено у вртлог криминализоване транзиције, економског суноврата и једне од највећих хиперинфлација у светској историји, масовне пљачке становништва од стране власти и политичких убистава (Ђурувија, Стамболић, Ђинђић...) Све то су пратили и обележили (време ће показати да ли фатално) далекосежни демографски потреси и промене: старење нације, енормни миграциони покрети становништва на постјугословенским просторима, страховити имиграциони избеглички таласи ка Србији, уз истовремену огромну емиграцију претежно младих и обрзованих људи...

КРИЗА И ИСТОРИЈСКА СВЕСТ

„У историјској свести се одувек преплићу прошлост, садашњост и будућност“

(Андреј Митровић, „Седам теза о месту и улози историјске науке у историјској свести“, *Марксистичка мисао* 4/1983, с. 4)

Сви ти процеси драматично су се одразили на савремену друштвену свест српског народа. Нестајале су, једна за другом, државе које су својом територијом, друштвеним, културним и политичким развојем биле инкорпорирани у друштвену свест и колективни идентитет српског народа. Драстично се смањивало оно што је читав век сматрано „нашим“, а повећавало оно што је доживљавано као „туђе“, које је, при том, било и изразито непријатељски настројено. Услед ратова и ратних пораза Срби су масовно напустили просторе на којима су вековима живели и оставили дубок историјски, културни и друштвени траг (Далмација, Лика, Славонија, делови Босне, Косово и Метохија). Током протекле две деценије у потпуности се урушила и интегративна идеја југословенства, којој је српска политичка елита почетком 20. века жртвовала самосталну српску државу и која је пресудно одредила политички, друштвени и културни развој српског народа током читавог 20. века. Као замена идеји југословенства, којој су биле посвећене тежње и стремљења генерација српских и других интелектуалаца са јужнословенског простора, понуђена је идеја да се кроз распад државе, одбацивање интегративног концепта југословенства и повратак деветнаестовековном концепту формирања националних држава, заправо досегне и оствари метаинтегративни концепт Уједињене Европе. Ту идеју већина представника српских друштвених елита није била спремна да у потпуности прихвати.

Драматични друштвени и политички преображаји у протекле две деценије неминовно су утицали и на трансформацију друштвене и историјске свести и, последично, на стање историјске науке, њен положај и улогу у савременом српском друштву. Но, сам процес преображаја био је праћен лутањима, посртањима, преиспитивањем, покушајима да се успостави нови систем вредности у друштву, појавом нових и редифинисањем старих друштвених митова, покушајима преосмишљавања двадесетовековног историјског искуства и историјског наслеђа... Стога и не чуди да је свеопшта разградња пређашњег друштвеног система изазвала „загађење“ историјске/друштвене свести паранаучним виђењима прошлости, митским доживљавањем, разумевањем, неретко и тумачењем историје, схватањем њеног значаја у садашњости и њене важности за будућност. Остаје, свакако, отворено питање да ли је такав развој био неминован?

У друштву које је лутало и тражило нове „тачке ослонца“, на основу којих би формирало нови систем друштвених вредности, најлакше је било, чини се, у „прошлости“ потражити „готова решења“ и преузети различите концепте пожељних друштвених образаца понашања и вредновања, у покушају да се формирају, или наметну, различите основе савремене колективне самоидентификације српског народа и српског друштва. Услед тога, у јавности је од краја осамдесетих година 20. века, а нарочито изражено током деведесетих, у оптицају био читав низ „пројеката“ који су нудили „обнову српске духовности“ и „окретање српском домаћину“, „повратак традицији и правим вредностима“, замишљених и презентованих као инстант решења за „спас српског народа“, „очување српског националног бића“, „ревитализацију српског духовног простора“...

Сви ти „пројекти“ нису представљали ништа друго до покушаје дела друштвених елита да уместо мучног, напорног и неизвесног процеса преиспитивања властитог историјског искуства, суочавања са комплексним узроцима кризе и пораза, њиховог проучавања, разумевања и рационализације, понуде једноставна решења у виду „рестаурације“ овог или оног „славног“ или „златног“ доба националне повести. Рестаураторске идеје су, у зависности од политичке позиције и идеолошке наклоности онога ко их је заговарао, варирале у широком распону од оних који су истицали да ништа не би требало мењати јер је „и срце на левој страни“, до оних који су убеђивали српску јавност да се мора променити све јер „Равна гора, победити мора“. Те идеје су, заправо, на још један начин показале до које мере у српском друштву доминира представа о историји као о линеарном току историјског развоја: од повратка немањићком „Светосављу“ и Лазаревом „Царству небеском“; преко идеје о потреби „устоличења Вожда“ који би, „овенчан умом и способношћу, праведношћу и добротом, одлучношћу и непопустљивошћу“ провео српски народ кроз „Сциле и Харибде савремене светске политике“ схваћене у романтичарском кључу, пре-

ма коме једино идеја „вожда“ у потпуности кореспондира са „патријархалним бићем српског човека“; или идеје о повратку у „Златно доба српске демократије“ (без обзира што није било консензуса да ли се треба вратити у 1945, 1941, 1918, 1914, 1912, 1903, 1888... и од те тачке у прошлости, ваљда „наоружани“ сазнањима које данас имамо, поново кренути у изградњу „нове, срећне историје“); до идеја да се треба вратити у предмилошевићевско време, у „златне седамдесете“ и одатле градити историју из почетка. У основи, радило се о утопистичким „пројектима“ и покушајима да се савременом српском друштву наметне готов „пакет“ друштвених вредности и норми прошлости, чија би нас апсолутна (и свакако беспоговорна) примена ослободила свих „зала и недаћа новог светског поретка“. Тиме би се, заправо, избегло суочавање са узроцима и последицама текуће кризе и њихово објашњење.

У таквој друштвеној клими и политичари су у својим демагошким јавним иступима пречесто посезали за историјом, покушавајући да у прошлости нађу легитимитет за своје (готово по правилу непромишљене, утопистичке и неуспешне) пројекте. Они су, свесно или не, друштву покушавали да наметну фаталистички концепт, према коме је „садашњи“ тренутак, заправо, неминован и неизбежан след линеарно схваћеног историјског развоја и да „другачије једноставно није могло бити“. То је, следствено таквој логици, заправо требало да представља круцијални доказ који их ослобађа од било какве одговорности за евидентне политичке, привредне и друштвене промашаје. Политичари су тако, злоупотребљавајући историју, додатно оптерећивали и „загађивали“ друштвену свест различитим историјским и квазиисторијским садржајима. Током протекле две деценије српско друштво је било преплављено најразличитијим несувислим теоријама о некаквим „ватиканско-масонско-коминтерновским“, „германско-нордијским“ или „светским заверама“ и доведено до потпуног урушавања историјске свести и спознаје, кроз јавно пропагирање у својој лудости несхватљиве и директно антирационалне и антинаучне тезе, сажете у једној реченици, готово пароли – „Срби народ најстарији“. Политичари су, сем тога, у друштвену свест уткали најразличитије фаталистичке концепте актуелизације прошлости, од директног наслањања на „традиције равнорског покрета“ и самопроглашавања појединаца за „војводе“, чиме је повлачена вештачка паралела са традицијама Другог и Првог светског рата, до симболичних покушаја успостављања директне везе „садашњости“ са средњовековним традицијама и „златним добом“ српске историје, попут давања добровољачким одредима назива „Душан Силни“, или Шешелјевог „откровења“ принца Алексиса II Немањић Романов Долгорукога, представљеног и као Великог Мајстора Реда Светог Јована од Јерусалима, алијас принца Алексиса Анжујског-Дурасо Романов Долгоруки де Бурбон-Конде – заправо обичног преваранта, Алексиса Бримејера рођеног у Заиру – који је српској јавности био бомбастично представљен као директни потомак Немањића и Хребелјановића, са циљем да, изазивајући историјске ресентименте у срп-

ском друштву, да легитимитет поступцима политичара који су га „открили“ (директно Шешељу, а посредно Милошевићу).

На жалост, врло често се дешавало да, у општем тренду злоупотребе историјских садржаја од стране политике, различитих делова друштвених елита и интересних група, значајно место заузму и људи од струке, историчари – било као идеолози и гласоговорници различитих пројеката „рестаурације“ српског друштва, или као политички ангажоване страначке или „ванстраначке“ личности. На тај начин је и неодговорност научника доприносила свеопштој разградњи друштвене и „загађивању“ историјске свести. Било да се радило о преплитању научног и политичког ангажмана, где је научна титула, заправо, представљала провидно покриће за политичко-идеолошки ангажман, или о спремности да се емотивни однос („мени се допада“) наметне као научни став/аргумент, да се, свесно или не, јавно износе нетачни, непотпуни и погрешни ставови, или да се, зарад „виших циљева“, свесно прећуте научно сазнате чињенице (што је представљало интересантну примену или пак занимљиво постмодернистичко читавање у савремени кон/текст цитата и романтичарских погледа Милана Ћ. Милићевића и Панте Срећковића с краја 19. века, о друштвеној функцији историјског знања).

Тако су, српска јавност и српско друштво, крајем осамдесетих и током деведесетих година прошлог века, заправо били преплављени историјским садржајима и историјом. Али, на жалост, не у смислу критичког преиспитивања властите прошлости и традиција, не у смислу налажења рационалних основа за нову друштвену самоидентификацију у једном превратном и кризном времену, већ у смислу епско-митолошких и идеолошких злоупотреба историје, најчешће у сврху легитимизације неке друштвене или политичке идеје. Јавност и медији су тих година били преплављени „кафанском историјом“, а све оно из претходног периода, што је у себи носило и најмањи призив „забрањеног“ и „дисидентског“, било је прихватано безрезервно и некритички. Време је показало да је та „кафанска повест“, која је била широко распрострањена међу делом српске интелектуалне елите током седамдесетих и раних осамдесетих година, и која је у времену кризе и дубоких преображаја нагло избила у јавност са ореолом „забрањене истине“, заправо представљала смесу митова и урбаних легенди, непроверених полуинформација и обичних неистина. Али њу је, у форми усмено изговореног памфлета, било лако пласирати у јавности. Поготово ако су то чинили „истакнути дисиденти“ и „прогоњени интелектуалци у претходном режиму“, који су се тих година на јавној сцени појављивали у неслућено великом броју. На тај начин је и урбана митологија комунистичког времена, која је дуго носила ореол „забрањеног“ и „прогоњеног“, постала једна од битних саставница историјске свести која се формирала у годинама кризе.

Таква друштвена клима могла је водити само ка крајностима у односу према властитој прошлости. Са једне стране, ка њеном апсолутизовању, гло-

рификовању и некритичком наметању. А са друге, ка њеној осуди, и захтевима да се „са њом раскрсти“, да се она одбаци, да се „жигоше“. И ни на који начин није могла помоћи рационалном сагледавању историје и традиције, већ је само водила ка претварању историјских садржаја, догађаја и делатника у низ симболичких представа, које, у зависности да ли их неко тумачи или прихвата „позитивно“ или „негативно“, заправо представљају најједноставнији комуникацијски код за легитимисање и разврставање српског друштва на „наше“ и „њихове“, на „добро“ и „зло“... А када се успостави такав комуникацијски код, готово да је узалудно у јавности доказивати да је прошлост била сложена (на исти начин на који је и садашњост), да се историјски делатници, догађаји, а поготово процеси и читаве државе, никако не могу тумачити у „црно-белом“ категоријалном систему, да се не може читаво богатство прошле друштвене стварности сводити на формулу „pro et contra“. Јер, у друштвеној свести је већ изграђен и учвршћен дихотомни однос према властитој прошлости као о „изворишту, коме се треба окренути јер у њему лежи наш спас“, или са друге стране, као о „мрачном бунару из кога потичу сви наши проблеми и сва наша зла“. Са своје стране, та тежња ка разврставању на две оштро сукобљене крајности, неминовно, уноси додатну забуну, и додатно оптерећује ионако уздрману друштвену и историјску свест.

Криза и тешки друштвени потреси, који су обележили последње две деценије савремене српске историје, растакање и распадање претходне идеолошке матрице и политичког и друштвеног система, поремећај друштвених вредности, ратови и ратно социјално окружење, друштвена дезоријентација и промена односа према историји, неминовно су утицали и да дође до промене акцендовања приоритета у савременој српској историјској науци. Али историографија – и сама погођена кризом – искључена (а пречесто и недопустиво самоизолирана) из јавних дебата о садржајима прошлости, као да није имала довољно снаге да се суочи са изазовима времена тешке друштвене кризе.

Српски историчари и сами су, делањем или неделањем, резултатима или одсуством резултата, допринели општој друштвеној дезорганизацији у односу према властитој прошлости, запретени често у миноран детаљ, неретко искључиво из идеолошких разлога, уз јасно уочљиво одсуство синтетизма у свом раду (што представља развојну карактеристику како српске историографије, тако и историјске свести). Неретко су били једностранни у процењивању, уз јасно изражено неразумевање своје улоге и значаја, не само у друштву, већ и у науци, што је често било исказано потпуним одсуством научне одговорности историчара за исказане ставове. Били су, такође, без јасно изражене свести о значају корелације општег и појединачног (европске, балканске, светске и националне историје), и то у мери да се понекад чини да општа историја заправо и није потребна и да се део историографских напора српских историчара своди искључиво на тумачења прошлости из властите перспективе, утилитарно под-

ређујући опште појединачном, уз готово потпуно одсуство свести о значају компаративних анализа (од случајева навођења низова бројева, без њиховог упоређивања са осталим друштвеним показатељима, чиме изостаје објашњење њиховог друштвеног значаја, до навођења наших друштвених показатеља без поређења са осталим балканским/европским показатељима, тако да изостаје разумевање њиховог друштвеног значаја и самим тим разумевање целине друштвеног развоја и процеса)...

Тако се српско друштво почетком 21. века нашло суочено са чињеницом да његов савремени однос према прошлости, његову друштвену и историјску свест, карактерише јасно уочљив редуccionизам. Подела на „пожељне“ и „непожељне“ садржаје прошлости, делатнике, процесе, државе, епохе. Тежња да се „неподобни“ процеси, делатници или догађаји истисну из историјске свести. Напор да се и сама историјска свест поцепа и подели на „нашу“ и „њихову“ истину. Такав однос може нанети само штету српском друштву, јер прошлост је недељива. У корпус историјског наслеђа једног народа и једног друштва улази читаво богатство његове властите прошлости, и та прошлост се не може никаквим научним (а тим пре ни ваннаучним) поступком редуковати, „прекрајати“, „исецати“, из ње пробирати оно што „нама“ одговара, а остало занемаривати и препуштати заборау. То се може чинити једино уколико у рукама држимо идеолошке маказе и високо уздигнут барјак „наше“, „једино исправне“ истине (без обзира коју боју из широког спектра од црвене, жуте и плаве, до плавичасте и црне, тај барјак има).

Јер, уколико се анализира стање савремене историјске свести у српском друштву, уколико се посматра који су историјски садржаји фаворизовани и који су начини и принципи њиховог тумачења присутни у српској јавности протеклих двадесет година, јасно се може уочити неколико генералних трендова. Први од њих везан је за тежњу да се наметне разумевање историје као линеарног тока. Други је уобличен у тежњи да се новим акцентовањем проблема изврши ревизија прошлости, а заправо је реч о напору да се са под тезом о деидеологизацији прошлости изврши њена нова идеологизација. Трећи се тиче забрињавајуће дуго присутне тенденције у српском друштву, да се читаве епохе и периоди властите прошлости потисну, да им се одузме актуелност, да се затворе у академски „забран“ и да се изузму из општег друштвеног „слављења“ историје. Такав је случај дуго времена био са српским просветитељством, потом, током социјализма са неколиким периодима националне српске историје (попут Првог светског рата), а током последње две деценије списак периода које треба „заборавити“ је знатно проширен (социјалистичка Југославија, Југославија уопште, југословенство, Други светски рат...). И уместо да се, временом, ти пропусти, те „беле мрље“ у историјском знању, то идеолошко наслеђе прошлог времена, рационализује, да се укључују у корпус колективне свести, нуди се концепт формирања нових „белих мрља“, поновног идеолошког

касапљења, жигосања и одбацивања читавих периода и низа делатника. Четврти је везан за више него уочљив продор квазинаучних тумачења, прецизније за продор „антизнања“, у јавни дискурс односа према прошлости, а одатле у поље научног. Тако се српско друштво нашло у парадоксалној ситуацији да се квазинаучно, чак, изједначава са научним (кроз причу о некакве „две историјске школе“), што додатно отежава уобличавање рационалне историјске свести.

Уколико се има у виду изузетан друштвени значај који за социјални (али и политички) развој једног друштва и народа, има историјска свест, њено стање и претпоставке које она нуди као основе будућег развоја, полазећи од теоријског одређења Андреја Митровића, да се „у историјској свести одувек преплићу прошлост, садашњост и будућност“ – слободно се можемо запитати, какву будућност пред собом пројектује српско друштво, ако се има у виду стање историјске свести на почетку 21. века?

ДВЕ САСТАВНИЦЕ ИСТОРИЈСКЕ СВЕСТИ

„Историјска свест је најпре и највећим делом испуњена нетачним и митом, а тек са уобличеном тежњом да се открије историјска истина, обликује се напор да се наспрам миту стекну тачне представе о историји“.

(Андреј Митровић, *Расправљања са Клио*, с. 101.)

„Рационална историјска свест није у ниједном друштву надвала, али се њој тежи као виду здраве представе о историји, прошлости свога рода, себи...“

(Бранко Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, с. 51.)

Дисконтинуирани историјски развој – почев од средњег века, током читавог нововековног раздобља и савременог доба – неминовно се одразио на специфичан развој историјске свести српског народа. Услед тога, лако се може уочити да су историјска и друштвена свест српског народа током осамнаестог, деветнаестог и, делимично, двадесетог века, формиране на двострукој основи. Са једне стране, на основу предмодерног митолошког, епског/херојског концепта поимања историје, са одсуством свести о целини и концентрацијом на фрагментима прошле стварности који су чинили погодну основу за изградњу епа (попут „Косовског циклуса“) садржаног у усменој, народној, епској традицији, широко присутној, прихваћеној и популарној у српском друштву осамнаестог и деветнаестог века, а која је додатно оснажена у периоду романтизма. Са друге стране, на основу модерног научног концепта, проучавања и разумевања целине историјског развоја српског народа у прошлости, који је у срп-

ском друштву почео да се развија од времена просветитељства, и који је, најкасније од осамдесетих година 19. века, био супротстављен епском и митолошком (у својој основи радикално романтичарском) концепту разумевања прошлости и, осим сазнајног, пред собом увек имао и јасан, друштвено изузетно значајан, задатак модернизације историјске свести и друштвене свести у целини.

На тој двострукој основи, рационално-научној и романтичарској, епско-митолошкој, изграђивана је модерна историјска свест српског народа током деветнаестог и двадесетог века. Латентни сукоби и напетости те две основе, та два концепта у разумевању, тумачењу и односу према властитој прошлости снажно су утицали на обликовање савремене историјске свести. При том, у време бројних криза и ратова, који су обележили савремену српску историју током 19. и 20. века, романтичарски, епски концепт поимања прошлости, био је стално и изнова друштвено актуелизован. То је било најизраженије најпре у време Велике источне кризе 1875–1878, потом у време Балканских и Првог светског рата, најзад и током Другог светског рата, али и током „ратова за југословенско наслеђе“, деведесетих година 20. века. Та стална присутност и стално актуелизовање епског, митолошког и романтичарског односа према властитој историји постало је важна саставница колективног менталитета, која је, током кризе деведесетих година битно отежавала, а неретко и у потпуности онемогућавала нормалан друштвени дијалог.

Током модерног периода, епско-митолошка, романтичарска основа историјске свести у основи је била статична. Са друге стране, рационално-научна је доживела буран развој. Али, упркос томе, како је недвосмислено показала криза у протеклих петнаест – двадесет година, није успела у потпуности да превлада негативно наслеђе и да неутралише притисак романтичарског, епског и митолошког у савременој друштвеној и историјској свести. Напротив.

Зачетак развоја модерне историјске свести у Срба, исто као и развој модерне научности, везан је за период српског просветитељства средином 18. века, када се у српском друштву у Хабзбуршкој монархији развила јасна свест о неопходности осветљавања и разумевања целине српске историје.

Напор српских просветитеља (Јулинца, Орфелина, Рајића), проистекао је, без сумње, из снажне везаности за српску историју, која се напајала усменом епском традицијом али је, што је значајније, био утемељен и у свести о значају који је историографски развој имао у другим европским друштвима тога доба. Но, суштински допринос српских просветитеља развоју модерне историјске свести проистиче из чињенице да је њихов рад концептуално представљао заправо тежњу да се предмодерно фрагментирано доживљавање и разумевање прошлости српског народа (какво је нудило усмено епско стваралаштво), употпуни, прошири, систематизује и замени модерним проучавањем и разумевањем целине историјског развоја. Стога се са сигурношћу може кон-

статовати да од тог доба српску историјску свест обликују две саставнице – епски/митологизовани садржаји, и рационализовани научни садржаји о прошлости.

Централно место и кључну улогу у тим паралелним процесима – формирања српске историографије и обликовања модерне историјске свести, има рад архимандрита Јована Рајића *Историја разних словенских народа, посебице Бугара, Хрвата и Срба* (прво издање 1794–95, друго 1823–24). Рајићево дело, једно од најважнијих не само за развој српске историографије, већ и српске културе и друштва, написано крајем шездесетих година 18. века, представља први заокружен, темељан и концептуално уобличен преглед целине српске историје – на српском језику и намењен српском читаоцу – израђен према највишим стандардима развоја историјске науке тога доба. По концепцији и потоњем значају, оно је не само превазишло дела претходника (Јулинца), већ је у потпуности обележило наредни век развоја српске историографије, у мери да се за време до шездесетих година 19. века слободно може констатовати да је представљало епоху подражавања Рајићевог дела.

Тек у другој половини 19. века, када се ушло у епоху спорења, српска историографија и скупа са њом процес општег развоја историјске и друштвене свести, ушао је у наредну фазу развоја. Епоха спорења започета је 1860. године великом расправом о истини – о научном и друштвеном значају истине и суочавања са истинитим и валидним чињеницама, не само за развој историографије, већ и за укупни друштвени развој. Расправу су водили Вук Караџић, подржан од тада младих Панте Срећковића и Алимпија Васиљевића, са једне и Милан Ђ. Милићевић, са друге стране. Одмах, 1879. године, на њу се надовезала расправа о методи, која је имала пресудан значај за развој саме историографије, али, последично, и знатно шири друштвени значај. Спор се у основи развио око употребе и односа према историјским изворима, али се проширио и на однос према епској поезији као историјском извору, и генерално посматрано, на однос према прошлости као таквој. У спору су се, са једне стране нашли романтичари предвођени Пантом Срећковићем (који је у међувремену еволуирао, и почео да заступа готово идентичне ставове као и Милан Ђ. Милићевић, кога је две деценије пре тога критиковао), а са друге представници критичке школе, предвођени архимандритом Иларионом Руварцем и Љубом Ковачевићем. Спор је симболично окончан 1894. године, када је Љуба Ковачевић наследио Панту Срећковића на месту професора историје на Великој школи, а дефинитивно окончан почетком 20. века, када су представници историцистичког правца и позитивизма у потпуности потиснули и организационо истиснули прваке романтичарске школе. Епоха спорења представљала је истовремено и период изградње рационалне историјске самосвести и време првих оштрих сукоба заступника рационалних и епско-митолошких садржаја у историјској свести.

Двадесети век, са својим преломима, дисконтинуитетима развоја, драматично је утицао на историјску свест и колективно памћење. Убрзо пошто је дошло до стабилизације историцистичког дискурса и превладавања критичког правца у српској историографији, уследила је епоха ратова. Први и Други балкански и Први светски рат битно су се одразили на даљи развој историјске свести. Услед ратова су се, са једне стране, у центар пажње јавности, свакако у заносу националног уједињења, нагло вратиле теме које су улазиле у основу романтичарског митолошко-епског односа према прошлости – „освету Косова“, „борбу за свете српске земље“ и њихово „ослобођење после петовековног турског ропства“. Но, у време ратова српско друштво суочило се и са потребом преиспитивања и редефинисања основа колективне свести о себи, суочивши се са перспективом знатно ширег државотворно/националног концепта, који је, да би био остварен, претпостављао уклапање, проширење и усмерење историјске свести ка заједничким историјским садржајима – симболима који су требали бити прихваћени као нова основа за самоидентификацију, схваћену, сада, у смислу југословенства.

Формирањем Југославије 1918. године у пракси је дошло до захтева за интегрисањем различитих историјских свести око заједничког именитеља – југословенске идеје. Тај процес је био неравномеран и дифузан, подједнако, уосталом, као и процес формирања свести о јединственом југословенском географском простору који је, ако се мери мобилност становништва и путовање из једног у други део новоформиране земље, дуги низ година била само фикција и ствар малобројних елита. Потом је Други светски рат донео противречан процес. Са распадом земље и дезинтеграцијом простора, започео је и процес дезинтеграције друштвене свести. Та дезинтеграција, уосталом, никада – до распада Југославије – није била избрисана или неутрализована и имала је значајну улогу у процесу распада земље 1991. године. Али су окупација земље 1941–1945. године и окончање рата, представљени или доживљени као заједничко искуство, били својеврсни интеграциони фактори развоја историјске свести.

Након рата комунисти су, према стаљинистичком узору и у стаљинистичком идеолошком кључу, кроз педагошки процес и покушаје идеологизације историографије, извели политизацију и идеологизацију историјске свести. На тај начин, кроз идеолошке притиске, индоктринацију, образовни процес и пропаганду, тежило се уношењу интегративних елемената у колективно памћење, уз истовремени развој свести о заједничком простору. Но, седамдесетих година 20. века, упоредо са отвореним испољавањем процеса конфедерализације државе, дошло је како до растакања идеје о заједничком простору, тако и до постепеног обесмишљавања идеје о колективном, југословенском, историјском идентитету.

Веома индикативан друштвени феномен у том периоду, везан за развој историографије, који се последично одражавао и на развој историјске свести, представљала је територијална парцелизација/атомизација историографије. Неком врстом прећутне одлуке, тематски опсег историографског рада био је везан за локалне републичке и покрајинске центре: историчари из Новог Сада имали су приоритет за бављење темама из историје Војводине, Мађарске и Румуније; историчари из Сарајева за проучавање историје Босне и готово монопол на проучавање турске историје и развој оријенталистике; историчари из Скопља су имали готово апсолутни монопол на проучавање историје простора Македоније, и нарочито изражено, историје Бугарске и Грчке; историчари из Приштине су били најпозванији да се баве историјом Косова и Албаније; док су историчари из Загреба имали предност за бављење историјом Хрватске, Аустрије и Аустро-Угарске; а они из Љубљане историјом Словеније, Аустрије и Италије. То је неминовно водило парцелизацији и атомизацији друштвене свести и колективног памћења, већ и (што је са становишта развоја науке било декадентно), латентном сукобљавању према некаквим имагинарним поделама историјског садржаја, у односу на територијалну и политичку поделу земље.

Ти процеси, свакако не пресудно, довели су најзад, почетком деведесетих година 20. века, до дезинтеграције простора, распада државе и потпуне дезинтеграције и колапса историјске свести у коју је било уткано југословенско историјско искуство.

КРИЗА, ИСТОРИОГРАФИЈА И ИСТОРИЈСКА СВЕСТ

„Свест о прошлости је најразвијенији део историјске свести и она у себи садржи мешу онога што је стварни садржај човековог живота у тој прошлости и шта одређена савременост актуелизује из прошлости на основу својих интереса и у њој постојећих ирационалних тежњи“

(Андреј Митровић, „Седам теза о месту и улози историјске науке у историјској свести“, *Марксистичка мисао* 4/1983, с. 5)

Деценије кризе у српском друштву, донеле су снажан притисак на историографију, и преко ње на изградњу рационалне историјске свести. У том погледу најизраженије су биле политичке злоупотребе/манипулације историјским садржајима, али је од не мање важности била и појава јасно уочљиве злоупотребе науке (научног положаја, титуле, звања) ради прикривања политичког ангажмана. У погледу манипулације историјским садржајима лако се може уочити да је протеклих деценија друштвени интерес за властиту историју усмераван селективно – на неколико сегмената прошле стварности, а да су читаве

епохе, процеси, феномени, догађаји или личности свесно били истиснути из поља друштвеног интересовања, а тиме и из историјске свести, па чак и из историјске науке. У исто време, помало парадоксално, али и сасвим очекивано, претходна ментална матрица која је обележила развој историјске свести (доминантно комунистичка, односно стаљинистичка), заправо није била напуштена. Напротив, сама догматска ментална матрица је у основи сачувана, само што су претходни комунистички садржаји одбачени и замењени новима. Чак је, када је реч, на пример, о Другом светском рату, потпуно очуван и принцип митологизације личности, само што је замењен објекат митологеме.

У таквој друштвеној констелацији научност је имала другостепену важност. А сама научност је неретко доживљавана и као прикривени непријатељ такве историјске свести, за њу се сматра да је треба потиснути, „превазићи“, елиминисати, игнорисати... Стога је и било могуће у јавности формулисати радикалне захтеве да се из историјске свести потисну читави периоди власти прошлости (нпр. комунистички, или југословенски). Истовремено, у таквој клими истакнути представници струке су деценијама толерисали латентно, прећутно потискивање из сфере друштвеног обележавања историјских традиција, садржаја и делатника српског просветитељства. Такав општи однос онемогућавао је критичко сагледавање, промишљање и ревалоризацију власти прошлости (традиције, менталитета), и самим тим отежавао потпуну самоидентификацију у савремености и дефинисање савремених друштвених основа развоја. Јер, да би једно друштво успело да нађе најмањи заједнички именитељ у властитој прошлости, на основу кога би извршило савремену самоидентификацију, неопходно је да историјска свест буде целовита, свест о свим позитивним и негативним аспектима власти историје, да сви периоди и искустава власти прошлости буду рационално промишљени без истискивања, потискивања, заборављања, идеолошког етикетања појединих етапа, догађаја, феномена или личности, тј. делова власти прошлости.

Када је реч о односу историографије и историјске свести, веома је индикативно да се током протеклих двадесетак година развио један специфичан манир – да се разговори о резултатима историчаревог рада, као и разговори о прошлости и проблемима и феноменима прошлости, у струци, друштву, јавности, култури, своде или на апологију или на дисквалификацију. У исто време нема тежње за рационалним размишљањем, нема разговора о кључним проблемима струке, нема проблематизације садржаја прошлости, методе, резултата. Дискусија, онако како се схвата научна дискусија, са сучељавањем аргументата, концепција, са проблематизацијом не само садржаја прошлости, већ и проблематизацијом приступа прошлости – нестала је са јавне сцене, из струке и у потпуности је замрла. У том погледу довољно је подсетити на изузетан значај који су, за развој историографије, имала два битна напора историчара да се јавно расправља о проблемима струке и историјског сазнања, крајем шезде-

сетих и почетком седамдесетих година, када су организоване стручне јавне дискусије о „Историографији и њеним методама“, „Историји и другим наукама“ и „Функцији историјске свести“ (*Трећи програм*, пролеће 1970, 1971, 1972) и почетком осамдесетих година, када су стручни кругови водили јавну дебату о „Савремености и историјској свести“ (*Марксистичка мисао* 4/83; 2/85).

Уместо тога, у протекле две деценије историјску свест покушавају да уобличи, људи од струке, али и много израженије политичари и публицисти (и на жалост добрим делом је уобличавају), агресивним јавним наступом и дисквалификацијама, псовкама, претњама, ниподаштавањем, додворавањем, ласкањем, апологетским слављењем... доводећи је тако у слепу улицу, у ћорсокак, одузимајући јој важну друштвену функцију и, свесно или не, отварајући врата митотворцима, опсенарима, скрибоманима, идолопоклоницима, чија делатност гура ово друштво у стање предмодерности, у изолацију и самодовољност епског система друштвених митова.

У исто време, када је реч о утицају историјске науке на формирање, преобликовање и рационализацију савремене историјске свести у Србији, никако не би требало занемарити или потиснути чињеницу да се тек мањи број радова (посебно у оном делу историјске науке која се бави проучавањем модерне и савремене историје), по свом квалитету и одговору научним захтевима, може сврстати у историјску науку. Дobar број радова припада другим историографским подгрупама. Највише њих се може сврстати у политичко-историјску публицистику, непосредно повезану са дневном политиком на основу процена идеолошко-политичких средишта моћи како владајућих, тако и опозиционих. Следи подгрупа историјске публицистике, која је посредно повезана са политиком и која се, упркос томе што ствара привид научности (служећи се и масом извора, понекад без икаквог, а чешће без доследно спроведеног критичког поступка, уз слободно компилирање историографских резултата), заправо доследно стара да задовољи политичке потребе тренутка и идеолошке постулате. И најзад, постоји група радова који имају карактер мемоарске историографије.

Стога не треба да чуди да на нивоу генералних трендова српској историографији све више и све израженије недостаје концептуализација и проблематизација прошлости – али стручна, а не идеолошка проблематизација. Својим резултатима (и још чешће одсуством резултата) струка показује да постаје трма, до неразумевања усредсређена на детаљ, уз истовремено одсуство свести о важности целине. Једним делом својих резултата све више клизи ка концепту завичајне и меморијалне историографије. Тврдоглаво одбацује важност теорије и достигнућа суседних друштвених наука за свој рад, уз истовремено затварање у традиционализам и конзервативни историцизам и позитивизам краја 19. века. Све чешће преовлађују крајње поједностављене, догматске матрице размишљања и објашњавања. Као да се сва предала ономе што је још Февр описао као „охрабривање оних који, наизглед скромни и сумњичави, у ствари

пасивни и поводљиви, забадава гомилају чињенице, а затим, скрштених руку, вазда чекају да се нађе неко ко је у стању да их повеже“.

Најзад, веома лако се може показати у каквој су корелацији резултати (и лутања) унутар историографије, њихов утицај на обликовање савремене историјске и друштвене свести, и директан утицај на практично политичко деловање. О том, специфичном „постигнућу“ савремене српске историографије најречитије сведоче два политичка догађаја.

Током 2005. године Европа и Свет су обележавали 60 година од победе антифашистичке коалиције у Другом светском рату. Том приликом најпре је обележено 60 година ослобођења нацистичког концентрационог логора Аушвиц, а потом је, 9. маја, одржана свечана парада Победи у Москви. На оба скупа били су присутни представници свих европских држава, укључујући и Немачку и бивше совјетске републике, али и бивше југословенске републике, као и САД. Многе од њих на највишем државном нивоу. Није било ни једног званичног представника државе Србије (па чак ни Србије и Црне Горе). Ни у Аушвицу, ни у Москви!

Да ли то значи да ово друштво сматра да се у Аушвицу није догађало ништа важно и ништа страшно, или да потписивање капитулације од стране нацистичке Немачке и крај Другог светског рата, 9. маја 1945. године, није представљало толико значајан догађај да би званични представници српске државе отишли на његово обележавање?

Искрено се можемо надати да није тако. Али је више него очљиво да је то што се догодило 2005. године директно повезано са трансформацијом историјске свести током деведесетих година 20. века. То је директна последица снажно изражених тежњи да се из колективног памћења и историјске свести потисну и „избаце“ читави периоди властите историје, процеси, личности... То је директна последица различитих бесмислених тумачења историје Другог светског рата, којима су успостављане представе непостојеће стварности, по којима су западни савезници „погрешили што се нису искрцали на Балкану, већ у Нормандији“, „да је зли Стаљин, преварио наивног Рузвелта, да убеди доброг Черчила, да се не искрцавају на Балкану“ и сл. (у чију се бесмисленост може уверити свако ко погледа географску карту Балкана и покуша да одговори на питање, а где би се то савезници искрцали), којима су сви историјски садржаји Другог светског рата релативизовани до мере да су, скупа са релативизацијом, традиције антифашистичке борбе потпуно потиснуте на маргину друштвеног интересовања.

До чега су такви „напори“ довели? До једноставне чињенице да је почетком 21. века српско друштво – у коме су још током 19. и 20. века, зарад друштвеног слављења романтичарског „народњачког“ културног, друштвеног и политичког концепта, елите готово у потпуности маргинализовале и препустиле забраву традиције српског просветитељства – са одбацивањем и антифаши-

стичких традиција, заправо постало једино европско друштво које не препознаје као своје темељне вредности, и у принципу одбацује две базичне традиције на основу којих се формира колективни идентитет уједињене Европе – традиције просветитељства и антифашизма.

Суочавање са чињеницом да је српско друштво почетком 21. века у основи одбацило и напустило основе европског културног идентитета, неминовно отвара дилему шта је наша савременост у протекле две деценије актуелизовала из прошлости, на основу којих интереса и каквих ирационалних тежњи?

СВЕСТ О ЛИНЕАРНОМ ТОКУ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

„Веома је слабо развијена способност да се релативизирају владајуће представе на се прошлост и садашњост мешају на једној равни изван времена“.

(Сима Ћирковић, „Митско, легендарно и научно у историјској свести“, *Трећи програм*, пролеће 1972, с. 254.)

Историјски развој, било ког друштва, по правилу, нема линеарни ток. Он је увек више или мање дисперзиван, и представља сплет разноликих процеса, феномена, узрока и последица. Постоји, да не буде забуне, општи ток, али је он одређен управо том дисперзивношћу, разноликошћу, разнозначношћу, и никако се не може разумети и тумачити само политичким, или само културним, или само друштвеним категоријама. Јер, на један историјски процес, на један феномен или, чак, догађај, често подједнако утичу и политички фактори, и менталитет, и културни чиниоци, и социјални фактори, који одређују општи ток. И без разумевања свих тих чинилаца: политике, културе, менталитета, друштва – не може се разумети целина општег тока историјског развоја а самим тим се не може формирати употпуњена представа о прошлој стварности.

Ако би желели да сликовитије представимо читав проблем, могли би рећи да српска историја није – уколико парафразирамо изузетну метафору Лисијена Февра – река праволинијског тока по којој би, уколико би заплвили узводно, могли да се несметано довеземо до извора/изворишта на коме нас чекају Св. Сава и Стефан Немања. Напротив, та имагинарна река је, ако желимо да се реално и рационално односимо према прошлости, заправо понорница, и то понорница – у српском случају нарочито изражено – препуна брзака, притока и утока, вирова, подземних струја (неретко супротних и супротстављених главном току), мутљага, шипражја, мочвара, рукаваца и токова који се одвајају од матице, одлазе далеко и творе неке друге токове... Тек уколико имамо у виду све те разгранате, међусобно удаљене, токове, који неретко стреме различитим, па и супротстављеним правцима, тек уколико смо свесни тог суштинског

карактера понорнице, можемо се надати разумевању тоталитета српске историје, њеног богатства, али и контрадикторности.

А колико је идеја линеарности историјског тока раширена у српском друштву, довољно је анализирати само називе основних школа, које због педагошке функције представљају важан инструмент исказивања и преношења друштвеног односа према вредностима прошлости, од којих 31 носи име Св. Саве, чак 65 Вука Караџића, потом 41 Бранка Радичевића, и даље се настављају други представници српског романтизма. Или, пак, погледајмо високотиражну едицију „Бисери српске књижевности“, објављену током 2006. године, која у основи репродукује исти развојни лук: Св. Сава – Вук – српски романтизам. У оба случаја, између раног средњег века и почетка 19. века, нема ни једног делатника и аутора, који би могао наћи своје место, а самој личности Вука Караџића, због његовог сакупљачког рада усменог народног стваралаштва, читава се додатна функција „душе народа“, преко које се, заправо и долази до разумевања историје као линеарног тока. Но, инсистирање на јединствености, недељивости и линеарности историјског тока развоја, од Св. Саве и Стефана Немање до данас, не представља, заправо, ништа друго до подржавање оних напора чији је циљ да легитимитет за политичко и друштвено делање у садашњости, пронађе у удаљеној прошлости. Тиме српско друштво постаје заточеник једне форме политичког мишљења коме историја служи само за легитимисање савремених поступака.

Пристајање на варљиву игру политике и науке, у којој наука, по правилу, бива поражена, прихватање ненаучних, политикантских компромиса о битним научним вредностима, циљевима и задацима, широм се отварају врата посленицима паранаучне фикције, квазипатриотским бојовницима, који гордо издижући бесмислене пароле, попут антинаучног поклича „Срби, народ најстарији!“, покушавају, заправо, да илузију о линеарном и континуираном историјском току, о директној вези садашњости са удаљеном прошлошћу, вештачки продуже у „маглине“ историје, не би ли на тај начин, додатно „појачали“, „открили“ необориве доказе, тезе да је садашње стање директно утемељено и увремењено у прошлости.

Линеарно разумевање историјског развоја је, по правилу, редуccionистичко. Јер, да би се направила такву историографска конструкција у којој између нашег „сада“ и нашег „сутра“, са једне, и наше прошлости са друге стране, постоји јасно уочљива, непрекинута нит, потребно је из властите прошлости „елиминисати“ све паралелне токове развоја, све оно што на било који начин проблематизује непрекинуту линију развоја, што је доводи у питање, прецизније све оно што нарушава, то у основи идеализовано, романтичарско разумевање односа прошлости, садашњости и будућности једног друштва. Стога се може констатовати да се иза тежње ка наметању линеарног разумевања историјског развоја у једном друштву, заправо крије свесна или несвесна жеља да

се властита прошлост очисти од „неприхватљивих садржаја“, да се редукује. У том кључу, као покушај наметања линеарног тока, треба разумети и покушаје формирања некаквих комисија, некаквих научних над-тела, која би ваннаучном снагом политичке одлуке и наредбе, требало да одреде дефинитиван списак тема којима би у наредном периоду српска историографија требало да се бави, каквих је било протекле деценије. Последично, такав приступ води и ка инсистирању на проучавању само појединих сегмената прошлости. А парцијално разумевање историје, увек је бременито опасношћу да се богатство прошле стварности сведе на крајње поједностављена, искључива, црно-бела тумачења. Тумачења која су крајње погодна и по правилу чине основу и предуслов идеолошко-пропагандних злоупотреба историје и историјских садржаја у једном друштву. У том погледу тежња ка линеарном тумачењу властите прошлости представља заправо први, али и најважнији корак на путу претварања историјских садржаја у идеолошке конструкције, поготово ако се прошлост тумачи и разумева искључиво у политичком дискурсу.

У директној вези са разумевањем историје као линеарног тока, и последично, са редукционизмом и политичким, идеолошко-пропагандним злоупотребама историје је и тенденција која се, као какав ултимативни захтев, данас може чути у српској историографији – да знање о прошлости мора бити монолитно. То указује на постојање низа проблема у односу према прошлости, са којима се једно друштво, и историчари у њему, заправо нису суочили. На првом месту, у српском друштву и српској историографији, као да се заборавило да истина о прошлости, није исто што и правна истина, тј. да задатак историчара није једнак задатку адвоката или судије. Јер, стварност је увек сложена, слојевита и дифузна, па стога и знања о њој морају бити изнијансирана, слојевита и вишезначна. А тежња ка наметању монолитног виђења прошлости, по правилу, представља тежњу да се наметне „јасна“, заправо, поједностављена, црно-бела реконструкција – по сличном принципу по коме у судском спору тужилац, бранилац и судија имају задатак да оптуженог или осуде или ослободе.

Такав приступ неминовно води ка стереотипним поједностављивањима, ка идеологизованом мишљењу, ка редукционизму склоном да из властите прошлости искључи оно што се сматра „вишком“, ка концентрисању на „властито“ и потпуној незаинтересованости за „туђе“, за „друго“, ка склоности да се процес научног сазнања сведе искључиво на доказивање претходно и унапред постављених идеолошких и политичких хипотеза, без обзира на цену, коју такав приступ има на рационално разумевање прошле стварности.

Стога и не треба да чуди да се у једном делу нашег друштва, окренутог историографији, може осетити и препознати жал за непостојањем књига које би озакониле „догму“. На исти начин на који су то, у својим епохама чинили различити типичи, номоканони, Index Librorum Prohibitorum, или Кратки курс

историје СКП(б). Управо у том жалу за књигом који би давала практично руководство за делање – које, пре свега, ослобађа личне одговорности и поставља над-оквир како треба мислити, или где треба „ићи по мишљење“ – управо ту се открива, на најдубљем нивоу, однос друштва према историографији, однос много ближи стаљинистичком менталном обрасцу, који, као непотребан, одбацује сваки напор да се прошлост промишља проблемски, да се прошлост сагледава у свом богатству и замршености тоталитета прошле стварности, и да се о тој и таквој прошлости доносе валидни закључци. Јер такво, слојевито, разгранато, вишезначно знање о садржајима прошлости, никако не одговара тежњама да се знања о историји – историјске чињенице – лако сместе у унапред припремљене калупе према политичком захтеву савременог тренутка. За ту сврху су много пријемчивије већ уобличене, готове форме/истине – које имају снагу догме. Попут, у своје време свемоћне, библије стаљинизма – Кратког курса Историје СКП(б)...

ПРОБЛЕМ РЕСТАУРАЦИЈЕ У ДРУШТВЕНОЈ СВЕСТИ

„Немојмо се заваравати. Човек се не сећа прошлости; он је вазда наново изграђује (...) Он прошлост не чува у свом сећању онако као што глечери Севера у себи чувају замрзнуте мамуте што су живели пре више хиљада година. Он полази од садашњости, и управо кроз њу, коју познаје, тумачи прошлост“.

(Лисијен Февр, *Борба за историју*, с. 26.)

Криза која је потресала српско друштво у протекле две деценије, од свег богатства прошле стварности, актуелизовала је једно апсолутно ваннаучно питање, али питање које је у великој мери оптеретило савремену историјску свест и, у исто време, јасно оцртало неке од кључних карактеристика развоја друштвене и историјске свести. Крајње поједностављено речено, ради се о дилеми, латентно присутној у друштву, коју у јавним наступима често намећу и политичари, али и људи од струке – која је то тачка у прошлости, у коју би савремено српско друштво требало „вратити“, да би се „исправиле грешке“ историје. Бесмислена и узалудна идеја, без поговора, која је упркос томе снажно заокупљала умове представника српске интелектуалне елите у протеклом периоду.

Проблем „рестаурације“ био је протеклих деценија често наметан и као дилема који би „пакет“ друштвених вредности из властите историје савремено српско друштво било најбоље да „преузме“ као своје базичне друштвене вредности и основ за савремену самоидентификацију. Иако је најчешће читава ствар формално била представљана као „научно“, тј. „објективно трагање“ за пози-

тивним вредностима са којима савремено друштво треба да се идентификује, у основи је реч била о покушајима субјективне „негативне“ идентификације, тј. јасног одређења шта нисмо, нећемо или не желимо да будемо.

Тако је у овом периоду формулисано, са мање или више доследности, понекад концептуално потпуно заокружено, али чешће тек као кроки пожељног пута, као смерница за „повратак“ друштва у прошлост, пет основних идеја о „рестаурацији“, чија се основа може препознати у савременој историјској свести:

(1) „СТАЉИНИСТИЧКА рестаурација“ – тежња за Србином комунистичким диктатором, за „српским Стаљином“, тежња коју је у своје време „изневерио“ Ранковић, тежња за унитарном, комунистичком државом којом доминира КП Србије. Део српских друштвених елита управо је у том идејном ракурсу идентификовао појаву Слободана Милошевића на политичкој сцени Србије средином осамдесетих година.

(2) „СВЕТОСАВСКА рестаурација“ – тежња да се српска посебност нађе у директној вези, континуитету проистеклом из разумевања историје као линеарног тока, са старијом, средњовековном „славном“ историјом. Њена драматична јавна промоција може се везати за прославу 600 година Косовске битке 1989. године, а у време ратова деведесетих година била је подупирана митовима из властите прошлости, попут нпр. мита о „Царству Небеском“.

(3) „Рестаурација ЗЛАТНИХ СЕДАМДЕСЕТИХ“ – тежња дела друштвених елита да се „стање ствари“ врати у период седамдесетих година 20. века. У протеклом периоду та тежња, иако нејасно формулисана, била је уочљива у ставовима најразличитијих група, у јавности неретко супротстављених до искључивости. Њу је било могуће препознати у отужним и јаловим настојањима да се рестаурира биполарни међународни поредак времена „Хладног рата“, праћеним својеврсним жалом и носталгијом за временом постојања „друге светске силе“ за „старим светским поретком“ (која је, уосталом, исказана само негацијом – одбацивањем да се прихвати „нови светски поредак“). Али је било могуће уочити је и у носталгији и ламентима за „годинама благостања“, када је „наш пасош омогућавао неометан прелазак преко свих европских граница“ (или „када је био на посебној цени међу лоповима“), за временом Броза, за снагом „четврте европске армије“, временом чије је стереотипно поимање било заокружено митом о „моћи и важности несврстаних“.

(4) „ПАШИЋЕВСКО-КАРАЂОРЂЕВИЋЕВСКА рестаурација“ – утемељена и храњена митом о „златном добу српске демократије“ (1903–1914). Чешће је, у овом периоду, била формулисана кроз тежњу за повратком на стање с почетка 20. века, пре Првог светског или Балканских ратова, а ређе кроз тежњу ка повратку на стање ствари из времена Краљевине Југославије. У суштини реч је о крајње контрадикторној тежњи у којој су сублимисани најразличитији митолошки сижеи: и својеврстан жал за селом, и идеја о „србском домаћину“ на

коме почива српско друштво, и слављење идеје демократије („најразвијеније демократије свога доба“), такође и истицање монархистичког уређења као иманентног „српском бићу“ („без краља не ваља“) али и идеја о позитивном утицају неформалних политичких центара моћи у једном друштву (попут „Црне руке“).

(5) „РАВНОГОРСКА рестаурација“ – формулисана кроз идеју о повратку у године Грађанског рата, и исправљању „историјских неправди“, одбацивању комунистичког пута развоја и поновног „опредељења“ за монархију и грађанског пута развоја.

Идеје о „рестаурацији“ представљају утопистичке пројекте по дефиницији. Јер, „повратка“ у историји нема, нити га може бити. Једно друштво се не може „вратити“ у властиту прошлост, оно може само промишљати властито историјско наслеђе. Но, пројекти „рестаурације“ много говоре о самом друштву у коме се „рађају“. Они указују на стање историјске свести, на стање свести једног дела науке и научника, спремних да олако и без пуно размишљања подреде науку политици и идеолошким потребама времена, које легитимитет за своје поступке (свакако и ослобађање од одговорности) тражи у прошлости. Јер, иза пројеката „рестаурације“ заправо је скривена тежња да се јавност убеди да се савремене политичке одлуке доносе, са свешћу о „одговорности пред Немањом, Кнезом Лазаром или Николом Пашићем“, тј. да су савремене политичке одлуке и решења неминовни, пошто представљају само испуњење „завета предака“.

ЈУГОСЛОВЕНСКО ИСКУСТВО И ИСТОРИЈСКА СВЕСТ

„Потискивање или чак покушај уништавања свести о историји је ризикантна и по последицама поражавајућа работа, утолико пре је увек неуспешна (...) Историјско сећање повраћено у јавност после краћега, а посебно после дужег прогонства, делује као извориште снажних а нанизаних страсти, међу њима и оних политички опаких“.

(Андреј Митровић, *Расправљања са Клио*, с. 69–71.)

Распад земље (заједнице са Црном Гором) означио је крај једне државе/државног пројекта, али и крај једне (политичке) идеје, која је више од века заокупљала умове широм јужнословенског простора (бар на начин, на који је осмишљена средином 19. века, а у политичкој пракси реализована током 20. века).

Крај (крах?) идеје југословенства неминовно је представљао и удар на колективно памћење и историјску свест једног друштва. Чињеница да је, након распада земље, државни, друштвени и (већим делом) културни простор

сведен на територију Србије, не значи, нити икако може, нити сме значити потирање, брисање и заборав југословенског искуства у колективном памћењу. Напротив. Југословенско искуство остаје интегрални део историјске свести српског народа, део који – од стране науке и културе – мора бити рационално промишљан и рационално уклопљен у колективно памћење, ради самоидентификације и практичног деловања у будућности – а никако, каквих тенденција има, не сме бити заборављен (у целини, или једним својим делом – комунистичким), и избрисан из колективног памћења или „осуђен“. Јер, немогуће је данас, почетком 21. века, самоидентификовати једно друштво и један народ тиме што ће бити натерани да забораве и одбаце један део властите прошлости и властитог идентитета (да не говоримо о томе да насилно потиснуто искуство из историјског памћења константно прети да се врати у друштвену свест и друштвену стварност, али не као рационално промишљено искуство, већ као мит, као идеолошки поклич...).

Осим тога, немогуће је разумети оно што се у протеклим деценијама догодило, и оно што се догађа, уколико се не разуме сплет историјских процеса који су довели до данашњег стања. А то је једноставно немогуће ако се ампутира југословенско искуство. Послужимо се мишљу Трајана Стојановића – потпуно је погрешно и контрапродуктивно наметати историју једне проблематике, уместо историје скупа проблематика, помоћу којих се, једино, може разумети богатство замршене прошле стварности. Стога никакви „скокови“ – у основи утопистички, а са становишта развоја друштвене свести погибелни – у 1985, 1974, 1941, 1939, 1921, 1912, 1903. и сл., не могу помоћи разумевању онога што се догодило. То је могуће остварити једино рационализацијом свих садржаја прошлости, укључујући и оне који творе југословенско искуство. Са друге стране, глорификација југословенског искуства, подједнако као и његова ампутација, такође нас удаљава од основног задатка – рационалног промишљања садржаја прошлости и формирања, или прецизније, тежње ка формирању рационалне историјске свести. Једноставније речено, може се југословенско искуство неке допадати или не, може се осуђивати или славити, али се, упркос томе, не може ни избрисати, нити „васкрснути“ – оно је једноставно историјска чињеница која се мора уважавати и промишљати.

Рационализацијом садржаја прошлости, југословенско историјско искуство мора бити уткано у колективно памћење, у историјску свест српског народа, као део историје, једна етапа у развоју српског народа са свим негативним и позитивним аспектима, исто као и период живота у Отоманској империји. Никако не сме бити одбацивано и негирано, јер је то погубно за уравнотежен развој историјске свести и за уравнотежен развој једног друштва у целини. Како је упозорио Андреј Митровић, „историјско сећање повраћено у јавност после краћег, а посебно после дужег прогонства, делује као извориште снажних а нанизаних страсти, међу њима и оних политички опаких“. И што је

још погубније, како показује најновије искуство са реисторизацијом равногорског покрета, тај „повратак“ се готово по правилу уклапа у неке нове политичке пројекте, постаје њихов нераздвојни саставни део и потпуно некритички наметан, у савременом јавном дискурсу преобраћа се у глорификовану инстант замену за претходно наметнуте историјске клишеје.

СУОЧАВАЊЕ СА АНТИЗНАЊЕМ

„Научна историографија се односи према овој врсти митологије с крајњим ниподаштавањем сматрајући, најчешће с правом, да нема правог повода за научну дискусију. Питање је ипак да ли је оваква супериорност науке умесна кад се има на уму њена улога и одговорност у формирању историјске свести. Чини се да наука никад не би требало да одустане од разоткривања циља манипулације ако и нема потребе да раскринкава легенду“.

(Сима Ћирковић, „Митско, легендарно и научно у историјској свести“, *Трећи програм*, пролеће 1972, с. 251.)

Деценије кризе донеле су један концептуално сасвим нови феномен, који оптерећује савремену историјску свест српског народа, али истовремено и на један, готово несхватљив начин трансформише представе о односу српског народа према властитој прошлости и према историји уопште. Ради се свакако о широком јавном пропагирању идеја које се, у складу са насловом једне од књига из те „продукције“, могу свести под заједнички именитељ „Срби народ најстарији“.

Чињеница са којом се свако заинтересован може упознати на сваком кораку, у свакој књижари, јесте да су у савременом српском друштву широко присутне антинаучне идеје, скривене иза историографских амбиција читавог низа аутора. Наравно, историчари могу данас, затворени у научну „кулу од слоноваче“, нехајно одмахивати руком на њихове неспретне и неумне хипотезе и конструкције. Може се, са сажаливим осмехом гледати на њихове „с ума сишавше“ теорије и јалову и смешну аргументацију. Може се, чак прилично тачно, закључити да је реч о феномену карактеристичном за све транзиционе земље постхладноратовског света. Али не може се, заправо не сме се пренебрегавати чињеница да се, сликовито речено, ради о веома опасном компјутерском вирусу који директно напада кључне системске фајлове и који – уколико не буде неутралисан – прети да озбиљно оштети читав систем. Не сме српска историографија „прати руке“ од те појаве и све препустити заиста бриљантној књизи Радивоја Радића којом је у потпуности демистификовао ове будаласте и непаметне тезе, а која је (да ли се томе треба чудити или не?) прилично „хладно“ дочекана од дела српских историчара!

Не може се и не сме, исто тако, скретати поглед од евидентне, а у основи поражавајуће чињенице да се у савремену српску културу већ уселио „вирус“, у виду тврдње да постоје некакве „две историјске школе“: „нордијско-германска“ и „аутохтонистичко-српска“. Он већ озбиљно нагриза системску позицију историографије, чак и у суседним друштвеним наукама, таквима као што су социологија и етнологија, којима би, по логици ствари, читав феномен морао бити разумљивији, од нпр. некога ко се бави хортикултуром или физичком хемијом. Не смеју се затварати очи ни пред евидентном чињеницом да се од стране истакнутих интелектуалаца из ових области, таквих какав је нпр. Сретен Петровић, могу чути уверавања да верује у тзв. „аутохтонистичку школу српске историографије“. Да се и у појединим уџбеницима из социологије културе пише о „две историјске школе“. Па чак и да поједини институционално етаблирани историчари, попут Николе Жутића, јавно устају у одбрану „друге школе“.

Све то, недвосмислено, показује да је српско друштво суочено са опасном појавом. Тим пре што је уобличавање идеје о некакој „аутохтонистичкој“ школи у српској историографији, тек један аспект знатно ширег проблема односа према прошлости и стања историјске свести. Феномен продора антинауке у поље научности не исцрпљује се „откривањем античке историје Срба“, већ га је могуће уочити и на читавом низу других примера. Без обзира да ли је реч о одбацивању реалности једне државе која је постојала готово један век, негирању постојања појединих народа, одбацивању да се прихвате реалности резултата појединих историјских процеса, негирању историјских феномена, тежњи да се сагледавање комплексних историјских феномена (попут замршене историјске стварности Другог светског рата или Хладноратовског света), аутистично затвори у сагледавање само „националне димензије“ тих изразито општеевропских и светских појава.

Оно што представља заједнички именитељ тих идеја је редукционизам према прошлости. Идеја да се сме и треба „одбацивати“, или просто не саопштавати, оно што се иначе зна, али не одговара „нашем“ концепту. У основи реч је о одбацивању и негирању стварних садржаја прошлости и њиховом заменом фиктивним садржајима који се „преносе“ у прошлост (због тога се оне могу сврстати, сликовито речено, у категорију научне фантастике).

Питање је само да ли се српско друштво може дистанцирати од тих и таквих идеја или ће оне представљати део нашег научног наслеђа, подједнако као и вредни историографски напори. Поготово што се већина тих идеја (за које се тешко може констатовати да представљају чак и квазизнање, већ би се пре могло закључити да представљају АНТИЗНАЊЕ!), парадоксално у јавном представљању историјских садржаја чак истичу као „круцијални доприноси“, скривени под сумњивом маском лажне борбе за српске националне интересе, за патриотизам... Тиме се врши снажан притисак на изградњу рационалне исто-

ријске свести и, изнова и додатно, актуелизују садржаји и резултати који представљају основ за очување епске-митолошке свести предмодерног доба.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

„Готово неизбежно намеће се питање откуда та неискоренивост мита и легенде, одакле у свим временима тако много плодног тла за њихово бујање“.

(Сима Ћирковић, „Митско, легендарно и научно у историјској свести“, *Трећи програм*, пролеће 1972, с. 248.)

Последњих деценија западни новинари, публицисти, аналитичари али и политичари често су износили фразу да су „Срби оптерећени историјом“. Да иронија буде већа, то се тврдило за народ који је „пропустио“ да друштвено обележи не само антифашистичке традиције Другог светског рата 2005. године, већ и да обележи 90 година од почетка Првог светског рата 2004, али и 125 година од стицања државне независности 2003. године.

Да ли се, посматрано у том контексту, о савременој историјској свести српског народа може размишљати као о доминантно рационалној, или је ближи истини закључак да се у српском друштву историја и даље доминантно доживљава као мит. Чак је уочљива тенденција да се, имајући у виду склоност редукционизму и схватању историје као линеарног тока, чак ни не тежи рационализацији мноштва сегмената, отворених питања, догађаја и личности наше прошлости (који често нису чак ни проучени), већ се они само преобраћају у митолошке матрице или јунаке које или обожавамо или мрзимо и одбацујемо. Тако се и иначе подужи списак догађаја, феномена и личности који су „дивинизовани“ или „сатанизовани“, често без рационалних. а понекад и било каквих објашњења, драстично шири – почев од Броза и Михаиловића, Југославије, Цркве, Вука Караџића, Љотића, Ранковића...